

הרקע ההיסטורי לתשובה אחת של הגאון רבנו שלמה קלוגר ז"ל

מאת מאיר הרשקוביץ

בשורת האלף לך שלמה¹ ישנה תשובה להגאון רבי אלעזר הורוויץ², בעל יד אלעזר³, שבלי הסבר היסטורי היא כספר חתום לקוראים. ע"כ אעתיקה ככתבה וכלשונה ואשתדל להסבירה באספקלרית המאורעות של התקופה, בה נכתבה. והנה התשובה: רב שלום ואמת לידידי הרב הגאון הגדול כו"מ ור' אלעזר הורוויץ אב"ד דעה"מ ורע"ן. מכתבו⁴ קבלתי והנה אם כי כבודו הוא מאוהב⁵ אעפ"כ האמת אהוב מהכל⁶. כי אף אם יונח שקאפיטל נ"ג בישע"י אינו מוכרח שידבר מימות המשיח⁸, עכ"פ לפני העמים והשרים⁹ הי'לו לחזק אמונה שלנו, כי ביאת המשיח מפורש במקרא¹⁰, כדי שידעו שיש לנו תקוה¹¹ עוד, כדי שיקילו קצת מעלינו עול השעבוד ונהי' לנו שם ביניהם. ובפרט כי פשט הכתוב בקי"ג מורה על ימות המשיח, ובילקוט שמעוני¹² דרש לי' על ימות המשיח. וכן מורה פשט הכתוב מ"ש שם: וד' הפגיע בו את עון כולנו¹³, ואין בינינו צדיק כזה להיות נענש עבור כל ישראל רק משיח שיבא ב"ב¹⁴, וכן מ"ש: לא אחלק לו ברבים ובין עצומים יחלק שלל¹⁵, זה לא נתקיים עד ימות המשיח. וז"ו (= חולת זה) אף ק"זה אינו מוכח, מה יענה בכל פסוקי יחזקאל, מ"ש שם: שער לי אחד¹⁶, ועד היום לא נטל שבט לוי כלום. וכן כל צורת הבית שמבואר ביחזקאל¹⁷, וכל דבריו שם, לא נתקיים עד ימות המשיח, וכן מ"ש בזכריה¹⁸: עוד ישבו זקנים חקנות בירושלים ואיש משענתו בידו מרוב ימים, לא נתקיים. וכן מ"ש בישע"י¹⁹: בלע המות לנצח, וכן משה"כ²⁰: ועמדו זרים ורעו צאנכם, וכן משה"כ²¹: והיאור הלבנה כאור החמה כו', האם נתקיים עד היום, ויעיין בפ"ו דפסחים²² וכן כל נחמות שבנביא ישע"י, בפרט הכתוב²³: ונלוו גוים רבים אל ה', וכן מ"ש²⁴: והיו מלכים אומניך אפים ארץ ישתחוו לך.

ומה הי' לכבודו להיות בעצה לשלוח את אפקורס הזה חפשי²⁵, ויותר טוב הי' שיהי' נוחל בזה וקלן ולשבת במאסר וכן כל קי"ג מורה על ימות המשיח, ולמה תפשו רק קי"ג²⁶ וכן נמי מה שאמר, דהצדיקים והרשעים הם עם אחד מישראל, גם זה הו' טעות, דהרי יש כמה דברים דהעושה אותם הוה כמומר לכל התורה, ודעת התב"ש²⁷ דאף מחלל שבת מדרבנן בפרהסי' הוה מומר לכל התורה כולה, ודעת הח"ץ בסי' תמ"ח²⁸ דבוה"ז נחשבו כולם עובדי להכעיס והו' כמומר, וכן הול"ל: דהרשעים אם עוברים עבירות גדולות הם כמומרים יחשבו ויצאו מכלל עדת ישראל. וזה הו' כבוד התורה וכבוד ישראל, לא כמו שהשיב כ', וכל תשובתו להשרים כשגגה הו' לו.

הרקע ההיסטורי

בשנת תרכ"ד פירסם הד"ר ל. קאמפערט³⁰ בלוח השנה שערך³¹ את מחקרו של ההיסטוריון ד"ר צבי גרץ³², מברסלוי³³, בשם: "Die Verjuengung des juedischen Stammes".

באור הכותרת הוא בערך כך: "התנערות השבט היהודי מזקנתו ושיבתו לבחרותו". גרץ דיבר שם על תחיית האומה הישראלית והתחדשותה. לדעתו היתה תחיית העם כולו מפעלו הגדול של הנביא ישעיה³⁴. נקודת המוקד של המאמר היא בפרשנותו לפרק נ"ג בישעיה, דהיינו שהפרק ההוא אינו מדבר על המשיח האיש, אלא כוונת הנביא היתה לכלליותה של האומה הישראלית, שתתעורר למילוי תפקידה כעם עתיק יומין³⁵.

ההסבר הזה לפרק נ"ג ובמיוחד הדרך, איך גרץ לעג שם לפרשנים שהכניסו את הרעיון של המשיח האיש לפרק ההוא, עורר רעש גדול בעיר המלוכה הנוצרית³⁶.

ה: "Kirchenzeitung" העתון הרשמי של הכנסייה הקתולית, מהר ועשה מטעמים מכל זה ותבע מצבי גרץ היהודי את עלבונה של הנצרות שנעלבה ונחרפה במאמרו של גרץ. בצורה כה מחמירה: כמוכן שגם העורך של לוח השנה, הד"ר קאמפערט, חטא לפי העתון הזה חטא פלילי שנתן יד לפוקר היהודי-גרמני ופירסם את דבריו. העתון הכנסייתי התלבש באיצטלא דחית-סובלנית ויצא רשמית גם להגנתה של הדת היהודית, והאשים את שני העבריינים היהודיים בהשמצת שתי הדתות.

התובע המדיני ציוה על ד"ר קאמפערט להופיע לפני שופטי העיר³⁷. מפאת סיבות שונות נדחה יום המשפט פעמיים³⁸. סוף סוף, ביום רביעי, עשרים לחודש טבת, שנת תרכ"ד (30 לדצמבר 1863, למספרם) התקיים הדיון בבית המשפט המדיני, בפומביות גדולה.

התובע המדיני טען³⁹: תורת הנצרות נולדה על ברכי היהדות ועודנה מושרשת בה. האמונה בקדושת כתבי הקודש משותפת לשתי הדתות, שתייהן מאמינות בביאת המשיח, כשליח ה', שתפקידו יהיה להביא את הגאולה לעולם. הוא ציטט בהתאם לזה את העיקר השנים-עשר מעיקרי האמונה⁴⁰ האומר: אני מאמין באמונה שלימה בביאת המשיח, ואע"פ שיתמהמה עם כל זה אחכה לו בכל יום שיבוא. אמנם, המשיח התובע, ישנם מתנגדים לאמונה הזאת בין היהודים, ואחד מהם הוא הד"ר גרץ מברסלוי, בעל המאמר הנ"ל, שנדפס בעריכתו של הד"ר קאמפערט בלוח שלו בשם: "Jahrbuch der Israeliten". אך לא על עצם ההשקפה של המחבר אנו דנים פה היום, אלא על הדרך והאופן, איך בעל המאמר אמר מה שאמר.

התובע המשיך: הד"ר גרץ משתדל להוכיח מישעיה, שהעם היהודי בעצמו הוא המשיח, שמתפקידו הוא לגאול את עצמו על ידי התחדשות פנימית - כמוכן של חדש ימינו קדם - ולא על ידי ציפיה לביאתו של משיח אישי. בזה התייצב בעל המאמר, בהשקפה המשיחית הזאת, נגד הכנסייה היהודית, המוכרת כחוקית במדינה אוכסטריה.

הוא הדגיש בדבריו, שידוע לו אמנם, שהצעד הזה אין בתקפו למשך אחריו עונש. אך בעל המאמר נלחם במאמרו לא רק בנימוקים פרשניים. שמשחל לבססם על ההגיון, אלא הוא משתמש בהיתולים, בחירוף ובגידוף, כלפי כל אלה המתנגדים לשיטתו, והיינו היהדות האדוקית (Orthodoxes Judentum) ועל כן סיכם התובע, הד"ר קאמפערט חטא בזה שפירסם את המאמר המשמץ הזה, שעל ידו חירף וגידף את היהדות האדוקית, המוכרת ועומדת תחת חסותה של הממשלה. אך אין זה הכל. אותו הקטע שבמאמרו של הד"ר גרץ, שעליו דנינו - המשיך התובע, מתקף גם כן את תורת הנצרות ואם אמנם במישרין פנה גרץ אל היהודים והיהדות, אך בעקיפין נפגעה גם כן הנצרות.

זהו בערך התוכן של כתב-האשמה של המדינה הקתולית נגד ד"ר קומפערט והד"ר גרץ.

ברור, איפוא מדברי נציג המדינה, שלדעתו היו בדברי גרץ הרבה יותר מסתם פולמוס תיאולוגי פרשני. לפי ההאשמה מפורש יוצא, שגרץ חמד לו לצון על חשבון המשיח האיש, שהציגו לדעת התובע, בקאריקאטורה מוקיונית, ללעג ההמון.

הנאשם, ד"ר קאמפערט, ענה לשופטיו, שלפי ידיעתו והבנתו אין ביהדות המונח של יהדות אדוקית (אורתודוקס-יודענטום "Orthodoxes Judentum") כי קיימת רק יהדות אחת שלימה, ללא פיצולים וללא פילוגים. ובנוגע למשיח האיש, טען שגרץ לא כיוון לשום לעג, כי כפרשן התנ"ך הסביר את פרקי ישעיה על כלליות עם ישראל, כמו שעשו הרבה פרשנים לפניו,⁴¹ ואפילו הבלשן הנוצרי, גיזעניוס,⁴² הלך בכיוון זה. הקריקאטורה שבדברי גרץ מכוונת לסילוף פרשני-ספרותי של הפסוקים ובהחלט לא על משיח אישי של איזה דת ואמונה.⁴³

על בקשת הנאשם הזמינו השופטים - הגם שכבר היתה ברשותם חוות דעת של שי"ר ופרנקל⁴⁴ - את הרב הראשי של העיר, הגאון רבי אלעזר הורוויץ, ואת הדרשן של העיר, ר' יצחק נח מנהיימער⁴⁵, שיביעו את דעתם, כמובנים בעקרי הדת ופרשנות המקרא. והנני מוסר פה, בתרגום חפשי, את עדותו של מנהיימער⁴⁶:

אני תמים דעה עם הצהרתו של הנאשם. אני מתנגד בכל תוקף להנחה שישנם פילוגים וכיתות דתיות שונות ביהדות. וביתר עוז אני מוחה נגד זה שבית המשפט יתחשב באי אלה כיתות כקיימות ועומדות. כבר מזמן נשאלתי להביע את דעתי על יהדות אדוקית (אורתודוקסית) וריפורמית, ועניתי כבר שאיני מכיר בחלוקה שכזאת, שלדעתי בכלל איננה קיימת. אני מכיר רק ביהדות בדרך כלל. ניגידים כמו אלה הקיימים בין קתולים ופרוטסטנטים, אינם למעשה אצלנו.... בכל דת ישנן השקפות שונות, קנאיות ומתונות, וכמובן שכאלו נמצאות גם אצלנו. אמנם השינויים, שנתהו וקיימים, אינם אפילו ליטורגיים.... אלא נוגעים רק בעניינים שטחיים חיצוניים... ומה שנוגע לענין המשיח: כל היהודים עומדים בזה על בסיס אחד, אלא שאחדים רואים בו אישיות מוסרית, ואחרים מחכים לו כמשיח אישי.⁴⁷ אני גם מוסיף לאמר, שהתכן של פרק נ"ג בישעיה מדבר על כלליות האומה. זהו התכן של עדותו של מנהיימער. אחרי ויכוח קצר בין מנהיימער ובין התובע המדיני על האמונה במשיח, השביעו את מנהיימער.

גם הרב הראשי נשאל על אותן השאלות ששאלו את מנהיימער, והנני מעתיק משם את תוכן עדותו: גם הוא-הרב הראשי הביע את דעתו ללא היסוסים, שאין פלוגים ביהדות, אין יהדות אדוקית ואין יהדות ריפורמית. היהדות היא אחידה ושלימה בתוכה. הכת היחידה שיצאה מהיהדות היא כת הקראים, שכבר לפני חמש מאות שנה נבדלו מהעדה היהודית. ובנוגע ליתר הדברים הביע העד הזה את דעתו בהתאם לחוות דעתו של מנהיימער. גם העד הזה נשבע. את כל זה העתקתי משם!

הקטיגור דובר הממשלה סיכם את הדברים ככה:

(א) הוא אינו יכול להסכים לזה, שהמאמר ההוא הוא אך ורק ענין פרשני לפרק בתנ"ך.

(ב) הוא ניתח את המאמר ומצא בהחלט שמגמתו היתה להכחיש את האמונה במשיח האיש, ולהוכיח שהגאולה תבוא מהעם בעצמו.

(ג) בעל המחקר העמיד האמונה במשיח אישי בקאריקאטורה מוקיונית, ובזה התקף גם את הנצרות שאמונתה מבוססת על הקאריקאטורה הזאת.

(ד) לדעתו ההאשמה נגד בעל המאמר ונגד העורך בעינה עומדת. אך בהתחשב עם העובדה שהד"ר קאמפערט סוף סוף אינו מחבר המאמר אלא פירסם אותו, תסתפק הממשלה בעונש של שמונת ימי מאסר לעורך של הלוח, לד"ר קאמפערט.

הסניגור של הד"ר קאמפערט, הד"ר ליכטנשטערן, התמקח עם השופטים והצליח לשכנע אותם שהנאשם לא פגע לא בכבוד הנצרות ולא בכבוד היהדות. ואחרי ויכוח חריף משני הצדדים, התייצבו השופטים בערך שלשת רבעי שעה והדיעו את הפסקה: הנאשם פגע בעקיפין בכבוד הנצרות והענישו אותו בסכום של 40 פלוין ("שם המטבע"), ובזה נסתיים המשפט, רשמית.

הסופר בעתון הני"ל, אחרי שמסר את תהליך המשפט, סיכם ואמר: לנו, היהודים, חשוב מאד לנתח את התשובה של הרב הראשי ("כי הדרשן מנהיימער, לא נחשב בין היהודים האדוקים. ככה כתוב שם בסוגריים"). כפי שנמסרה על ידי העתונים, היא:

(א) אין יהדות אורתודוקסית.

(ב) האמונה במשיח אישי איננה אמונת כל היהדות, אלא של חלק מסוים ממנה, ורשאים לתאר את המשיח כאישיות מוסרית גרידא.

הכותב הסיק ואמר: כעת ישנן שלש אפשרויות לפנינו: (1) אולי לא מסרו העתונים את העדות של הרב הראשי כהוגן וכראוי (2) אולי היה הרב הראשי פזיז בדבריו כאשר הסכים למנהיימער, ולא התחשב לרגע בתוצאות המרחיקות לכת שבדבריו (3) או אולי, ח"ו, הרב הראשי מזדהה בתשובות שנתנו בשמו על ידי העתונות.

הסופר המשיך: אם שתי האפשרויות הראשונות נכונות, אז מתפקידו של הרב הראשי להצהיר רשמית את דעתו ולא יתן מקום לאי-הבנה ולטעויות, מטעם העתונות והקוראים.

ובאותו העמוד של העתון הופיעה מדעה, מיום 18 ליאנואר, שהרב הראשי כתב לאחד ממכריו והדגיש בצער שדבריו דווחו ונמסרו בצורה מסולפת על ידי העתונים, על כן הוא דרש מבית המשפט העתק רשמי מעדותו, מאושר על ידי המשפט,

ואחרי שיקבלו יפרסמו ביחד עם הצהרתו על כל הענין, בכדי למנוע טעויות ואי-הבנה ושכל אחד ידע שאמונתו בביאת משיח אישי היא חזקה ואיתנה.

במקור ההוא⁴⁸ נמסר, שבעתונים השונים נחפרסם המסמך הרשמי מבית המשפט, והנני מצטט פה את כל מה שנוגע לענייננו⁴⁹:

פסק-דין של בית המשפט המדיני בווען ביום 30 לדצמבר 1863 בענין עונשו של הדי"ר קאמפערט. בהתחשב בחוקים משנת 1781 ... למעלה מכל ספק, שהדת היהודית היא בין אלה הדתות שפעולותיהן, לימודיהן, מנהגיהן וסדוריהן נהנים מחסות החוק. כיתות בודדות מהדת הזאת, אם תהיינה כאלה, אינן נופלות תחת חסות החוק הנ"ל. ממילא כל התקפה נגד היהדות האדוקית, שהיא כה נבדלת מהיהדות הכללית שבמדינה, אינה נופלת תחת חוק מספר.... וזאת זה מפורש יוצא מהעדים המושבעים, י.נ. מנהיימער ול. הורוויץ, שביהדות אין פילוג ואין כיתות, וגם שהציפייה למשיח היא אמנם עקרון דתי, אבל בשום מקום לא הציבו גבולות למחקרים ולעיונים על הצורה ואיך המשיח יופיע. וסוף סוף בתורת המשיחיות ביהדות ישנם פנים שונים, חלק מסויים מהיהודים מחכה למשיח אישי, אבל חלק יותר גדול רואה בנבואות על המשיח את כלליות האומה. השולל, איפוא, את האמונה במשיח האישי, אינו נחשב לפי העדות הנ"ל כמחרף או משפיל את תורת היהדות, ובגלל זאת גם כן שוחרר הנאשם מההאשמה הזאת, מבלי להיכנס לוויכוח אם המאמר הנ"ל הוא באמת נכתב במגמה מדעית בפרשנות המקרא, או אולי כוונת המחבר היתה לחרף ולגדף את אמונת אנשי שלומנו....

חוות דעת זאת עוררה רעש גדול בין הרבנים במדינה ומחוצה לה, הגם שבמקום, בווען, לא הגיבו עוד באופן רשמי. הגאון הצדיק רבי עזריאל הילדעסהיימער⁵⁰, שכינה אז בעיר אייזנשטדט, אוסטריה, יצא במחאה גלויה נגד ההנחות הללו⁵¹, שלפיהן כאילו חוסלו כל הניגודים שבין האדוקים והמתקנים. רע"ה ואחרים מהרבנים הרבים שהצטרפו אליו בזה, היו ממש מאובנים: האם הגאון אבדק"ק ווען, תלמידו של הגאון החת"ס⁵², אינו יודע מה שמתרחש בעולם היהודי? האם אינו מרגיש בסכנת הריפורמה? מדוע לא יצא בכל תוקף נגד דברי מנהיימער בענין המשיח האישי? וגם ההצהרה, כפי שדווחה, במיסמך הרשמי, על ידי בית המשפט, אומרת דרשני, האם זאת היא באמת דעתו של הרב הראשי, רבי אלעזר אי"ש הורוויץ? התלוננו גם כן על עצם המאורע, שדברי הרב הראשי נמסרו בסילופים על ידי העתונות! איך זה יתכן, שבדברים העומדים ברומו של עולם תצא איי-הבנה שכזאת? מדוע לא נזהר הרב יותר בדבריו, הלא בוודאי הרגיש שכל הדיון ההוא הוא הרת סכנות לכל קיומה של היהדות במדינה! ברור שגרף וסיעתו לא יצאו נקיים מזה כלל וכלל, הגם שהמשכילים הקיצוניים קפצו על המציאה באמרם שגרף וקאמפערט יצאו נקיים מההאשמה, שבגדו באמונתם⁵³. המשפט הפומבי שנחרף על ידי רעש הרבנים עשה את שלו, ואיך שדבריו לא יתפרשו, נתבררה דעתו בחוגי המאמינים באמת והכירו שגרף והנהיגים אחריו מזלזלים בקדשי האומה. נתברר גם כן שהרב הראשי ומנהיימער לא באו ללמד זכות על גרף כולו, אלא העידו על הנקודה המיוחדת הזאת, שעיקרה נוגע בעקיפין ובמישרין בכל היהדות, שדרשה

ביאור רשמי ופומבי בפני שופטי המדינה. בכל אופן השערוריה גדלה עד למאד⁵⁴ והיהדות החרדית הרגישה יותר ויותר עד היכן הדברים עלולים להגיע. ברור שהעתון "Kirchenzeitung" שמח לאידם של שנואי נפש הכנסיה הנוצרית והסית את המוני העם, במאמרים ארסיים, נגד המועט היהודי שבאימפריה ההבסבורגית, כדרך מאז ומקדמת דנא⁵⁵.

הנה ביום רביעי, י"ז אדר, תרכ"ד (24 לפברואר 1864, למספרם) הופיע בעתון "Israelit" מאמר ראשי בשם: מדעת 121 הרבנים; בנוגע להצהרות שנשמעו במשפט קאמפערט. והנני מוסר בזה את התוכן, בתרגום חפשי, בקיצור בזה שאנו מפרסמים את המדעה הזאת, בצרוף 121 החתימות שכבר הגיעו אלינו, הננו מצהירים שהמאבק הנוכחי, שבא כתוצאה מההצהרות במשפט הנ"ל, הוא מהחשובים והגדולים ביותר שהיהדות האמיתית והמקורית נלחמה זה מזמן. מנהיגים רוחניים יהודיים הצהירו, כמומחים, לפני בית משפט מלכותי גבוה דברים, שהם הרוח סכנות, מרחיקות לכת. זהו מאבק על קיומה של היהדות האדוקית, קיום שנמשך זה אלפי שנים, והם העיזו להכחישו. והדברים הגיעו עד כדי כך שבית משפט מלכותי גבוה מצא את עצמו לנחץ להצהיר שהיהדות האדוקית (- אורטודוקסית) היא כת נפרדת מהיהדות הכללית, וכזו אין לה כל זכות להכרה רשמית מטעם המדינה וגם לא זכות לחסות משפטית מהנ"ל. מהרצוי שבית המשפט המלכותי הגבוה יכיר מהצהרתנו זאת ומ-121 החתימות של הרבנים — שבוודאי יתווספו אליהן עוד הרבה — שהיהדות האדוקית היא היא היהדות הכללית המוכרת על ידי המדינה, וליהדות הזאת שייכים היום כמו לפני אלפי שנים הרוב הגדול של עמנו. בין ה-121 החתומים נמצאים הרבנים החשובים והמלומדים ביותר בזמננו, שהם גם הנציגים של הקהילות הגדולות ביותר באירופה. הלוואי שהקהילות הנכבדים הללו ימצאו את הדם.

כתוצאה מההצהרות שנעשו לפני בית משפט מלכותי גבוה, ביום 30 שבחדש שעבר, בהקשר למשפט העתונות, שבוודאי גרמו ליהודים המאמינים דאבון נפש ותנועה רבה, מוצאים החתומים מטה את עצמם מחויבים להצהיר כדלקמן:

היהדות מבוססת על החוקים ועל האמיתיות שנמסרו לנו מאת ה' בתורה שככתב ובתורה שבע"פ. כל מי שמכחיש את אחת האמיתיות או כופר בהתחייבותו כלפי אחד החוקים, הוא ככופר בכל ההתגלות בהר סיני.

לאמיתיות הנ"ל, שנמסרו לנו מדור לדור, שייכת אמונתנו הנחושה בביאת המשיח האישי מבית דוד, וע"כ מי שכופר בעקרון הזה הוא ככופר בהתגלות האלוהית שהיתה בסיני.

מי שחי ברוח התלמוד, שבו נכללה כל התורה שבע"פ, וברוח הספרים המתבססים על התלמוד, הוא א ד ו ק (=יהודי מאמין באמת) שיוכל למצוא מנוח לנפשו רק בעדה שכזאת, שבה יוכל לשמור על חוקי התורה.

החתומים מטה מוצאים את המדעה הזאת כנחוצה מאוד, כדי למנוע על ידה כל איי-הבנה, העלולה לצמוח מההצהרות שנעשו לפני המשפט הנ"ל.

בחדש שבט ה' תרכ"ד (יאנואר 1864).

בין החתומים היו: הכתב סופר, הוירצבורגער רב, הערוך לנר, הכתב והקבלה, רבי צבי מנהימער (בעל עין הבדולח), ר' הלל ליכטענשטיין, המהר"ם שיק, רש"ר הירש, ר' שמואל פרוינד מפראג, ר' ב. צ. אורבך (בעל נחל אשכול), רבי יהודה אססאד, ר' שמואל יפה-מרגליות מפעזינג, ר' דוד דויטש, ר' מנחם א"ש, ר' מאיר לעהמן, ר' ירמיה לעוו, רע"ה, ר' אברהם צוועבנער מקוברסדורף, ר' גדלי' טיקטין, ר' מאיר פערליס, וכו'.

מהמסמך הבא⁵⁶ נראה שהמערכה עברה גם לגבולות גאליציה, שגם שם התכוננו למלחמה גלויה בנדון, והנהו:

"יום ר' עש"ק חשא, תרכ"ד, פה צאנו.

שלום לכבוד וכו' מכתב פתוחי קדש⁵⁷ מהגאון אבדק"ק קראקא,⁵⁸ האיר מול פני⁵⁹ להודיע לגדולי הדור את אשר פרשו רשת מצודה על דת ה"ק⁶⁰ ואויבנו חרפו כל תורה שבע"פ הקדושה וגם עקבות משיח צדקנו חרפו וכתבו בכל כחבי העתים, ובכל מדינה ומדינה נתנו קולם להדוף דתה"ק תורה שבע"פ ונתנו דופי⁶¹ בעבדי ה' המאמינים בתורת ה' ובנביאיו ובתורה שבע"פ הקדושה, וישתבחו בגאות ליבם שגם גדולי גאליציה עמהם, שרואים דבריהם בכתבם ובלשונם ואין מכלים דבר⁶² מגאליציה, כי רבני גאליציה ח"ו ידם עצמם, לא כרבני צרפת⁶³ ואשכנז והאלאנד,⁶⁴ אשר נתנו עליהם בקול⁶⁵ וכתבו נגדם כאשר נדפס משמם. ולזה חלה פני הגאון הג"ל, לבל יתחלל ח"ו השם הגדול ב"ה וב"ש, שגדולי גאליציה יחתמו בחתימת ידם על הטופס הלוטה פה ויחתמו בחתימה חקוקה על זה, ואזי ידפיסו דבריהם וראו כל אפסי ארץ⁶⁶ אשר גם אנשי גאליציה דעתם כדעת רבנים וצדיקים דאשכנז וצרפת והאלאנד, ודברים אחרים המה.⁶⁷ כזה בקש ממני ידידי הגאון הג"ל, ולזה תיכף רצתי לקיים דברו, ונא מאוד להחיש מעשה⁶⁸ שלא יאמרו ידינו רמה,⁶⁹ וה' הטוב יצילנו נא ויחיש גאולתנו, גאולת נפש וגוף כאשר קיינו והיה שלום, כדברי ידידו רש"ת

הק' חיים האל בבר שטא ס'.

ממכתב הזה נראה שהגאון רבי שמעון סופר (בהגאון החת"ס), שהי' אז אב"ד דקראקא, פנה אל הרה"ק מצאנו בענין זה, ובעל דברי חיים מהר לעשות רצון צדיק בזה.⁷⁰

לפי דברי העורך של בכורים יצא "קול קורא"⁷¹ מרבני גאליציה, שעליו חתמו הרה"ק בעל דברי חיים, בנו המעוטר בכתר "קרייזראבינער" בסאנדעץ (צאנו),⁷² וארבעה רבנים: מטארנאו,⁷³ מפרעמיסלא,⁷⁴ מרשעשאווי⁷⁵ ומטרנופול.⁷⁶ ואני סומך רק על עדותו של עורך הבכורים, שהדגיש שהג' ר' שמעון סופר מקראקא לא חתם על קול קורא זה.

גם הגאון בעל יד אלעזר לא שמן ידי בחיקו ופירסם את מכתב-מודעה שלו,⁷⁷ שבו הסביר את כל הענין מחדש, והנה מכתבו וכלשונו:⁷⁸

ב"ה, אם אמנם כי זה ימים מספר הוטב בעיני איש מדון⁷⁹ לשפוך עלי בוז וקלון בודק⁸⁰ דרך קסתו⁸¹ בכתב ולשון לאומים, וציבני כמטרה לחץ⁸² במ"ע הנועד לבני ישראל,⁸³ ויחשב להשחית מאפס כבודו⁸⁴ ברחו הנמהרה את כל עבודתי, עבודת הקודש בכתף נשאתי⁸⁵ זה קרוב לחמש ושלשים שנה⁸⁶ בעדתי המפוארה פה העירה, עכ"ו שמתי לפי מחסום⁸⁷ ונאלמתי דומיה,⁸⁸ מבלי השיב חורפי דבר,⁸⁹ כחק מצוות חז"ל⁹⁰ לעולם יהיה אדם מן הנעלבים ולא מן העולבים, והיתה זאת נחמתי,⁹¹ בה מצאתי נחמתי כי הכירו והוקירו כל אוהבי מישרים באמת ובתמים⁹² את תום דרכי ויושר מפעלי, ואת כל כשרון מעשי ומלאכתי עם אלוקים ואדם מאז ועד עתה. ואולם יען כי בכל אלה דברי נרגן פוטרי ראשית מדון⁹³ יולדו על ברכי סמל הקנאה, ולא קנאת ה' צבאות,⁹⁴ לא שב אף אויל המתעה,⁹⁵ ועוד ידו נטויה⁹⁶ "להלם בכשיל וכילפות"⁹⁷ נגדי, ולהמיר כבודי בקלון,⁹⁸ כי יעזו בהותרי⁹⁹ לדבר סרה באמונתי ויראתי נגד ה', אשר מעודי היה משגבי, מצודתי ומפלט לי,¹⁰⁰ להרחיב פיו נגדי, אשר נדעתי ח"ל עד כה בקרב כל ישראל, לאיש הדבק בכל לבבו נפשו ומאדו בה' ובתורתו, ע"כ עצור במלך לא אוכל עוד¹⁰¹ וחשבתי למשפט צדק וכחק חיוב המוטל עלי להרים קולי ולעוק חמס באוני עמיתי הרבנים וחכמי הזמן באמת, ואליהם חטוף מלתי,¹⁰² לשפוט ביני ובין איש ריבי.

הנה זה המגרה מדון, למען השיג מטרת חפצו¹⁰³, אחז בסנסי מאמר אחד אשר יצא מפי לפני פקידי השופטים באולם המשפט דפה¹⁰⁴ ויעוותוהו כדרכיו וכעלילותיו, שם בו עלילת דברים¹⁰⁵ ויחארוהו במחוגות מחשבותיו¹⁰⁶ וישימהו על הנס¹⁰⁷ וישלך עליו אבני מזימותיו, ויקח מערימת אבנים אלה, בנין בלי יסוד, ויחלל את שם אלקי ישראל עד מאד.¹⁰⁸

כי נשאל נשאל מעמדי¹⁰⁹ כפי אמיתת דתנו: האומר בשער בת רבים¹¹⁰ אשר הפרשה נ"ג בס' ישעי' איננה מוסכת על ביאת משיחנו המקוה. כ"א על כלל עם ישראל, הוא מחרף ומגדף את אמונתנו¹¹¹ יחשב? ועל השאלה האחת אשר נשאלתי בפנה הזאת לאמור: ההכרח בתוך המכתב (המאמר הג"ל של גרץ) איזה דבר של בוז וקלון נגד אמונתכם? עניתי ואמרתי¹¹² כדברים האלה: בשום אופן לא! הנה כל יהודי מאמין באמונה שלימה בביאת משיח אישי: "פערזענליכען משיח", והאמונה הזאת מושרשת מאוד בקרב כל איש ולב עמוק. איך ומתי יבוא? כמוס מאתנו ונודע בלתי לה' לכדו. הן אך חלושה תהיה כח אמונתנו זאת, אם תהיה נסמכת רק על יסוד פירושי המקראות אשר בקאפיטעל זה.

ועל השאלה השניה: היש בקרבכם שתי דתות נפרדות, דת אורטדוקס אחת ודת אחרת אחת? עניתי ואמרתי כדברים האלה: לא נמצא רק דת אחת בקרב ישראל. ואם רגיל בלשון בני אדם 'אורטדוקסע' יהודים ולעומתם רעפארמיערעטע יהודים, הרצון בהפרש הזה, אשר אלה בכל עז ישמרו כחק החיוב החקים והמצוות והתורות, ואלה אשר מקלות דעתם וכמאורי נפשם לא ישמרו אותם ללכת בהם, ואפילו החיקונים החדשים שנעשו בזמנינו בעיני עבודת ה' במקצת בתי תפלה¹¹³

אינם נוגעים אלא לענין הליטורגיה ר"ל פיוטים וניגונים, לא אל ענין הדת עצמה, ובמדינתנו מבלעדי זה השינויים אינם גדולים כל כך כמו במדינות אחרות.

ומבילתי הודע לרבנים הגאונים נ"י, מקרוב ומרחוק זה ענין בעצם וראשונה ואמיתת הדברים ביושר ובתום לב, אשר הגדתי בשער המשפט, קרא מלא הרועים בלשון לאומים,¹¹³ לא בלשונו הקדושה, כאשר היה מהנכון בענין גדול כזה, לחדול חילול השם¹¹⁴ למען יבואו כל הרבנים על החתום: "אשר כל איש מישראל מחויב להאמין בשתי התורות, הכתובה והמסורה, אשר מאת ה' נתונות לנו,¹¹⁵ והכופר חוקה ומצוה ותורה אחת¹¹⁶ וכן הכופר באמונת משיח מזרע בית דוד,¹¹⁷ כאילו כופר בכל התורה כולה, ואשר על כן המאמין האמיתי רק בעדה כזאת ימצא מנוח לחיי נפשו, אשר בקרבה היכולת בידו לשמור ולעשות ככל האמור עם פחשגן כתב דתו."¹¹⁸

ואשאלה נא עתה, הנשמע מעולם כדבר מבהיל ומשתומם כזה, אשר יקרא איש בקול גדול ולא יסף,¹¹⁹ כי יבואו על החתום כל חכמי ישראל על דברים נדעים גלויים ופשוטים? ומי בכל המון בית ישראל לא ידע בכל אלה? או מי אשר רק בשם ישראל אמיתי מכונה, יכחיש או יסתפק באמיתת הפנות הללו? או החדול אחדול גם אני מתת חתימת ידי על זאת המודעה רבה לאוריינתא,¹²⁰ אם הייתי מוצא אף שמץ דבר סבה לצורך הוראת שעה זו, וזאת את אשר יצא מפי מול פני השופטים, כדבר האמור עם הספר מאת צל-פחד בן חפרי?¹²¹ ואשאלה נא כל שופט באמת וצדק, היש בדברי עדותי, אשר כל יהודי מאמין באמונה שלימה בביאת משיח אישי, אף כל מאומה המתנגד לדברי המודעה הזאת? ההגדתי, אשר גם האיש המכחיש באמונת המשיח, בשם ישראל מ' י' מ' כונה? או התאשם נפשי על הדבר, אשר איזה מכתבי העת¹²² העתיקו בתחילה דברי עדותי בנוסח משובש,¹²³ ורק אחרי ימים אחדים תקנו את אשר בקיצורם קלקלו, והביאו גם המה כמו מ"ע אחרים, נוסח המתוקן? או האם לא אמת ונכון הוא את אשר הגדתי שאין לעם ישראל רק דת אחת, והיינו אשר יסודתה בהררי קודש,¹²⁴ תורה שבכתב ותורה שבע"פ, הנמסרות לנו מסיני? אמנם היש בישראל דת אחרת, מיוחדת ומיועדת לכת יודענטום (יהדות) אחרת?

לא אפונה, כי לא ימצא שום אדם אשר באמת יאמר: כן הדבר, יש ויש שתי מחלקות: צווייערליי יודענטום (שני מיני יהדות) כאשר לא יאמר שום אדם, כי לא יראה ולא ימצא בגבולינו¹²⁵ יחידים ממניים שונים, צדיקים ומאמינים, חוטאים ופושעים וגם בינונים? ואם לדאבן נפשנו¹²⁶ רבים יצאו מקרבנו אשר פרקו עול תורה מעל צוואריהם, מהם החוטאים בנפשותם¹²⁷ בחלול שבתות ומועדים, מהם אשר במרק פיגול מאכלות אסורות יתגאלו,¹²⁸ ומהם אשר במשכבות אסורות יתעבדו, רע ומר מאד הוא. מי יכחיש את כל אלה? אמנם עדיין לא מפני כן יש בידינו לגזור ולהחליט, כי כל העוברים וחוטאים נקראים כת, זעקטע (כת, בגרמנית) מיוחדת מופרשת ומובדלת מכל המון בית ישראל, כל עוד אשר כרוכב כן חטאו¹³⁰ רק מפאת כי נפתו אחרי יצרם הרע ולבם הזונה¹³¹, לא מפני כי קשר בוגדים קשרו¹³² להיות אגודה אחת¹³³ לכפור באחת ממצות ה' (באחת המקראות או בא'

התיבות וכו' כך איתא בברייתא בסנהדרין צט א ובהרמב"ם ס"ג מהלכות תשובה, ה"ח, ונעלם זה מהמתרעם הני"ל) כל עוד אשר בבתי תפילותיהם הנועדים להעדה בכל ערב ובקר וצהרים יתפללו ש"ע ברכות במטבע שטבעו חז"ל וישפכו שיחם על הגאולה על ידי משיח בן דוד ועל בנין בית קדשנו וסדר העבודה שיוחזר במהרה בימינו

אליכם אישים הרבנים וחכמי הדור מקרוב ומרחוק אקרא, בחנו נא דברי עדותי אשר באמת ובתמים הצנחים למעלה ושפטו במאזני צדיקים בני ובין הרב החובל¹³⁴, ההופך ומבלבל, ואחזת מרעיו¹³⁵, נושאי כליו, אשר חטפו הדברים המשובשים בדפוס כרגע, במקצת העלים הראשונים, אשר יצאו ביום הגדתי עדותי¹³⁶, ונדפס על נכון בעלי העתים האחרים, וככה נתקן גם בראשונים, ימים מספר אחרי כן. והמבזים אלו חטפו הדברים המשובשים וימהרו ויחלטו ה מ מ נ ו, ויקימו בנין על קו תהו ואבני בזה¹³⁸ וישימיני כמטרה לחצייתם¹³⁹. "ולא על הרחוקים במקום מאתנו תלונתי וחמסי, כי אלה לא קיימו וקבלו¹⁴⁰ רק אשר הגיעו למו¹⁴¹ מן הקרובים לנו. אך על אלה הקרובים לנו רק במקום ולא בלב נכון ורוח נמוכה ובשפוט כל אדם לכף זכות, ואף כי גבר אשר לא נשמע עליו עד כה איזה חיסרון קל בכל ענייני האמונה, והם אשר היו נמהרים עתה במשפט ובביוגם, ולא שמעו או היו כמחרישים אל אשר נמצא בדפוס במכתב עתי וייענע צייטונג ושאר מכתבי עתים¹⁴² על אלה האנשים אשפוך שיחי לפני אוהב צדק ומשפט, על אשר שלחו עלילותם לרחוקים, לעוות אותי בריבם,¹⁴³ ואבטח כי ישמע ה' לקול שועתי ואקוה כי אמת ממעמקים תצמח¹⁴⁴ עד למעלה ראש, יאבה דסלוח להם¹⁴⁵ מאשר חטאו על הנפש¹⁴⁶ ומאשר העלימו עיניהם מאזהרות אלו: לא תענה ברעך עד שקר,¹⁴⁷ לא תשא שמע שוא,¹⁴⁸ לא תלך רכיל בעמך,¹⁴⁹ וככה אשר לא שעו אל דברי חז"ל: הוה דן כל האדם לכף זכות,¹⁵⁰ אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו,¹⁵¹ יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך,¹⁵² וכמהם הרבה, כאשר סולח להם אני עם לבבי, וכאשר באמנה אתי¹⁵³ ממשפחתי ומבית אבי.¹⁵⁴

ויען הבירה, יום א', י"א אדר השני, המדבר בלשון עמו,¹⁵⁵

ה"ק אלעזר הלוי אי"ש הורוץ

להגנתו של הרב הראשי והדרשן מנהיג יצא הח"אייזיק הירש ווייס,¹⁵⁶ בספרו נצח ישראל,¹⁵⁷ בו רצה להוכיח את צדקת שני העדים ואת עוולת מחקיפיהם בנדון. ברור שעדותו של אה"ו — אפילו של אה"ו מ' א' — רק הוסיפה שמן למדורה, ועוד לא נתייבשה הדיו על ספרו נצח ישראל וכבר הופיע ספר אחר נגדו, בשם: נשק בר,¹⁵⁸ שבו הכחיש ר' נתן שידלוף את כל דברי אה"ו וההבערה יצאה לחלק עוד יותר.¹⁵⁹

בבכורים הני"ל¹⁶⁰ מצוטט קטע ממכתבו של הרב מפרעמיסלא להגאון בעל יד אלעזר: אחדשה"ט היום השגתי המודעה אשר הוציא הד"ג לאורה, וחבנתי כי בלבו על רבני גאליציען, על הדברים אשר נדפס בשמם בלשון לאומים, ונראה כי הדברים היו נוגעים לכבודו. ועל כן אמרתי לבוא במכתב התגצלות לפני הד"ג, כי גם אנכי הייתי בתוך המנויים, וחלילה לי לכתוב דבר נגד רצונו, כי מי גבר לא ידע

כשרון רחוק וכו' אך אני בתומי הלכתי כאשר עיניו הבולחים לנוכח יביטו, המכתב הרצוף פה מכבד ידידנו הגאון הקדוש אבדק"ק צאנו, אשר שיחר פני לבוא על החתום, ושם לא היה מחזר אף רמז דבר שיהי נגד רצונו וכו' עכ"ל הקטע הנ"ל.¹⁶¹ בבכורים שם נזכר ג"כ שהרב הראשי אסף את כל המכתבים שנכתבו אליו בענין זה ובדעתו הי' לפרסמם בספר אחד.¹⁶² ועיין במכתבו של הרב קוטנא.¹⁶³ על תגובתו למכתב-מודעה של הרב בעל יד אלעזר.

ולאור כל הנ"ל נבין את תשובתו של הגאון המהרש"ק אל הגאון היד אלעזר. גם המהרש"ק קבל את המכתב-המודעה הנ"ל של היד אלעזר, וכנראה מדבריו שלא הסכים עם ידידו ואוהבו וסיים שכל התשובה להשרים כשגגה הרי לו, דהיינו שבשתיים לא עלתה לו.

למעלה מכל ספק, שהגאון בעל יד אלעזר — על אף כל כוונותיו הטובות, שאין לפקפק בהן — הסתבך פה בענין מאד קשה. כי הוראת השעה של תקופתו דרשה זהירות שבזהירות אפילו בדברים הפשוטים ביותר, ועל אחת כמה וכמה בבעיות כה עדינות, שעקרונות הדת היו תלויים בהן. ואם אמנם גרץ וסייעתו הוכו על קדקדם ושומרי החומות התבצרו עוד יותר מאחורי התורה הכתובה והמסורה, אך כל הפולמוס הזה לא הביא ברכה למחנה ישראל, וד"ל.

כל מי שידוע מה שעבר על נציגי היהדות החרדית בגרמניה ובהונגריה וכו' בתקופה ההיא, יבין לרוחם של רבי עזריאל הילדעסימער והרבנים הגאונים, שבעינם החדה צפו למרחקים וראו שמפומביות כזאת תפתח הרעה. כי הרי העולם ההמוני לא ירד לסוף דעת פרטי הפרטים ולא יכלו להבחין בין גרץ, שהרב הראשי הגן עליו — ואולי מטעמו הוא, כתבאר — במקרה הבודד הזה, לבין גרץ הכללי, שמורו לשעבר, הגרש"ר הירש, הכיר בו את הסכנה ליהדות כולה שבגרמניה ומחוצה לה. והלא כל האויסטריוט¹⁶⁴ של רש"ר הירש — בהסכמת הרבה גאוני וקדושי גרמניה והונגריה¹⁶⁵ — יכול היה להתערער על ידי פסק-דין זה, והרב הראשי בחכמתו ובתבונתו היצירך להתאזר ביתר סבלנות ובהרבה יותר זהירות.

אך הפלא הגדול הוא, מדוע באמת לא התחשב הרב הראשי בזה? גם מכתב-מודעה שלו אינו עונה על הכל, כמו שהוכיחו לו מתנגדיו,¹⁶⁶ וגם הטקסט המתוקן לא הסיר את כל המכשולים, שנגדם יצאו רע"ה וסייעתו.

לפי עניות דעתי נראה שיותר ממה שכתוב כאן צריכים לקרוא בין השיטין, גם הקטיגור אמר בין השאר, שדברי גרץ משמיצים את הנצרות, מכיון שהנצרות מאמינה במשיח האיש, כפי שהוא מתואר בישע"י פרק נ"ג, שאותו גרץ העמיד בקאריקאטורה.¹⁶⁷ ועל יסוד אמונתם זאת הסבל של המשיח נעשה כיסוד עקרוני, שהוא סבל בעד כל העולם, ושהוא יגאל את העולם. אצלנו אין ענין הסבל חלק בלתי נפרד מאמונתנו במשיח האיש, כמו שהודגש בפולמוס הזה גם בישורן.¹⁶⁸ פה היתה הזדמנות רצויה — לדעתו של הרב הראשי — להודיע בפומבי שאין זה הכרחי לפרש את הפרק שהוא על המשיח האיש, וממילא כשל עוזר ונפול עוזר, ולא יהיה להם יותר פתחון פה להביא את המקור הזה על סבלו, שאחרי כן קשרו את סבלו עם האשמתם את יהודי העולם, וד"ל הרב הראשי בעדותו, יכול היה רק

הרקע ההיסטורי לתשובה אחת של ר' שלמה קלוגר ז"ל 173

להסכים על כל החב"ל ה, דהיינו שהפרק הוא אינו מדבר בכלל על משיח אישי, וממילא בעקיפין, אין שם זכר לעקרונו על סבל משיחם, אבל בשום אופן לא היה יכול לעשות מעין פלגין דיבורא, שמדברים אמנם על משיח אבל הסבל אינו קשור, לעצם העקרון, כי אז יאמרו הגויים שיש בזה מגמה להתקיף את עקרון הנצרות. כמפורש יצא מדברי הקטיגור הנ"ל. יתכן, איפוא, שיש פה מענין הוראת שעה מיוחדת, שלא ניתנה להאמר בפומבי. וזה בענין המשיח האיש, אבל כאמור, יתכן ג"כ שהרב הראשי לא הרגיש בתוצאות, העלולות לצמוח מחשבתו לפני השופטים ובכל כוונותיו לטובה. שגגה יצאה מלפני השליט, אבל רק שגגה ולא יותר.

הערות והארות

1. בחי"ד סימן רנ"ו, הוצ. מפיצי תורה, ניורק, תש"י (הספר הזה נדפס כמה פעמים ומספרי התשובות נשתנו. עיין לדוגמה בהוצאת לבוב משנת תר"צ).
2. הגאון הזה נולד בעיר פלאסס, גרמניה, בשנת תקס"ד (ע"ה ש"ח א, עמ' 18-1). ח"א כהמגיד משנת תרכ"ח, גליץ כ"ה, עמ' 195) ונפטר בליל יום חמישי, א"ך לחדש סיון שנת תרכ"ח, בוועסלוי, שעל יד ויין הבירה. על תולדות הגאון הזה יש לי מאמר ארוך ומקיף מאד, [בארשת ח"ה, עמ' 253-215].
3. יצא לאור על ידי בניו, וויצן תר"ל. עיין בכוכבי יצחק, חוברת ל"ו, עמ' 4-3, על סכת קריאת הספר בשם זה.
4. זהו: מכתב מודעה, שר"א הורוויץ שלח להרבה מרבני הזמן, שהועתק במילואו במאמרנו לקמן.
5. אני משתדל כעת לאסוף את המיסמכים ההיסטוריים, שיטילו אור על היחס האישי של שני הגאונים האלו.
6. זהו פיתגם עתיק יומין. לפי האגדה השתמש בה בצורה הזאת בראשונה הפילוסוף אריסטו: אפלטון אוהב עלי, אבל האמת אוהבת על הכל.
7. עיין ברמב"ן, הוצ. הרב שעוועל (כתבי רמב"ן ח"א, עמדים שכא-שכו) בביאורו על חנה ישכיל עבדי, בישעיה נב יג. לפי האברבנאל, בפ"י לישעיה, פרק נב יג וכל פרק נג הם נבואה אחת. ועיין ISIAH, A New Translation, by Robert Lowth "לונדון 1833, עמ' 369-361).
8. עיין ברמב"ן מה שהביא בשם רס"ג, שפירש את הפרשה הזאת על הנביא ירמיה: רש"י מבארה על יצק עבדי: ר' יוסף קמחי ובנו הרד"ק הולכים בעקבות רש"י, וכן הוא באדני כסף לר' יוסף אבן כספי. האברבנאל מציע שני פירושים או שיטת רש"י וסייעתו או שהנבואה הזאת היא על המלך יאשיהו, עיי"ש. אמנם בתרגום יונתן בן עוזיאל, על הפסוק: הנה ישכיל עבדי משיחא, וכן פירש הרמב"ן, בהג"ל עמוד שכ"ב: כי בעתות הגאולה יבין המשיח וכו' והראב"ע הביא את התרגום הארמי, אך נטה יותר אחרי פירוש רס"ג ולכסוף התקרב לפירוש רש"י וסייעתו, שהפרק מדבר על האומה הישראלית עיי"ש.

9. עיין ב: Israelit שנה חמישית, מספר 3, עמוד 30, שהגר"א הורוץ החמן על ידי שופטי העיר לחת את חוות דעתו בענין זה, ויבואר לקמן.
10. עיין יד החזקה, שופטים, הלכות מלכים יא א.
11. עיין בדברי ימי ישראל, גרץ, בתרגומו של שפ"ר, ח"ג, עמר 273, בענין אלדד הדני. גרץ משתדל להסביר שם, שסיפורי אלדד השפיעו על העם המדוכא בארצות הנוצרים והאיסלם ועודו את הסובלים שיש עוד תקוה להם במציאת חלק מעשרת השבטים ומלכותם העצמאית. ויש שחשבו שבגלל ה ת ק ו ה הזאת שהיתה חשובה לעם הנודף לא דחה ר' צמח גאון את ענין אלדד הדני בשתי ידיים (עיין אברהם עפשטיין, כתבים, כ"א, הוצ. מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ה, עמ' לד-מב).
12. רמז תע"ו. 13. ישע"י נג ו.
14. עיין סנהדרין צא א... אמר ליה אימת אתי משיח, אמר ליה זיל שיליה לדידיה, והיכי יתיב אפיתחא דקרתא, ומאי סימניה יתיב ביני עניי סובלי חלאים וכולן שרו ואסירי בחד זימנא, איהי שרי חד ואסיר חד, אמר דילמא מבעינא דלא איעכב...
15. ישע"י נג יב. 16. יחזקאל מח לא.
17. עיין באברבנאל, נבואה י"ט, מעין הקדמה לפרק מ', בד"ה: הכוונה הכוללת.
18. פרק ח' פסוק ד'. 19. פרק כה פסוק ח'.
20. ישע"י סא ה. 21. ישע"י ל כו.
22. דף סח ע"א, עיי"ש גם בנוגע להקשר הפסוקים עם תחיית המתים ועולם הבא.
23. זכרי' ב טו. 24. ישע"י מט כג.
25. עיין לפנינו בהערה 30, על קאמפערט, שאליו כוון המהרש"ק פה.
26. עיין באברבנאל, נבואה עשרים, בד"ה: הכוונה הכוללת.
27. תבואות שור סימן ב', ועיין שם ס"ק כח, וצ"ע. עיין גם בפרי חדש, סימן ב, אות א, כנסמן שם.
28. אם הר"ת מכוונים לשו"ת חכם צבי, אז בוודאי ט"ס לפנינו, כי אין מספר תמ"ח בשו"ת הח"צ. ע"פ עצת ידידי הרה"צ מציעשינוב בדקתי בדרכי חשובה, בסימן ב', וכנראה משם כוון המהרש"ק לחשובות ל"א, מ"ג. עיין גם בח"צ סימן י"ג.
29. על יחסו של הגאון המהרש"ק לתנועת ההשכלה בדרך כלל עיין בשו"ת ובחרת בחיים, בהפסט תרצ"ד, סימן כ"ט (התשובה ערוכה להצדיק ר' צבי הירש לעהרעץ באמסטרדם), בהאלף לך שלמה סימנים רנ"ו (בנוגע לבן זאב וכן מנחם), רנ"ח (בענין תרגום משניות ללשון אשכנז). ובקשר לזה עיין בסוף ספר שו"ת תפארת יוסף, מהגאון מפרעמיסלא, מה שכתב המחבר לסבא קדישא מצנז, בעל דברי חיים, בענין תרגום הספר עין יעקב ללשון אשכנז: עיין ג"כ, באוצר נחמד, להרב גרוד"ד ג"ע, בענין תרגום תלמוד בבלי לאשכנזית, ע"י הד"ר פינגער, עיי"ש היטב, בעמ' 82-83, ב מ ו ד ע ה של הגאון מרן החת"ס, רנ"ט (בענין מנעו בניכם מן ההגיון).
30. ליאופולד קאמפערט נולד במאי 1822 ונפטר בנובמבר 1886. על כל המאורע הזה עיין ישורון שנה 10, 1864, עמ' 168-174, 179-184, 189-203, 221-227, 228-

הרקע ההיסטורי לתשובה אחת של ר' שלמה קלוגר ז"ל 175

- 231, 253-276, איזראעליט, שנה 5, מספר 3 (29-32), 6 (71-73), 8 (95-97), 15 (197-198), 22 (285-288), 23 (305-306), 24 (318-320), 25 (331-333), 27 (360-361), כוכבי יצחק חוב' כו, עמ' 82-84, מכתבי ק. נתפרסמו באללג. צייט. ד.י. 1848 (512-518). שם (527-533), שם (548-551), שם (565-566), שם (579-581), ע"י גם בהאסיף תרמ"ה עמר 217, ושם ביקרי דשככי לשנת תרמ"ח.
31. הלח הזה נקרא ברגלי: Das Wertheimerische Jahrbuch der Israeliten, שקאמפערט היה אחד מתורמיו (עיין באללג. צייט. ד.י. 1854, עמ' 403, 1855 עמ' 261, 306). כנראה שקאמפערט היה המו"ל האחראי.
32. עיין עליו ב: ספר זכרון, ווארשא תרמ"ט, 22-24; מכתבי בקרת, למהרש"ן, קראקא תרנ"ב, עמר 1-23: המאמר עליו באנציקלופדיה העברית, כך יא, הוא מקיף ויסודי ושם נזכרים המקורות החשובים. בצרור כת"י רייפמן שבביהמ"ד מיסדו של ח ז. שכטר, מספר 3783, נמצא מכתב רייפמן להרב נפתלי אדלר, מלונדון, מעש"ק חזון תרנ"ב, בו הוא הודיע שביקש מגרץ שישלח לו את ספרו שחבר על האמונות הדעות הגנאסטיקער, וגרץ ענה לו: אל תזכור לנו עיונות ראשונים. זאת היא הערה מאוד אפיינית.
33. בשנת 1853 החמן גרץ כמורה בסמינר התאולוגי בברסלוי, שעמד להיפתח תחת הנהלתו של רז"ס, הוא גם היה ממעבדי התכנית לסמינר ומשנת 1854 עד יום מותו (1891) שימש שם מרצה להיסטוריה ולתנ"ך. בשנת 1869 נתמנה לפרופסור-סגור-כבוד באוניברסיטה של העיר.
34. עיין במורה נבוכי הזמן, לרנ"ק, הוצ. רבידוביץ, שער י"א (חקר אבות), עמ' קיד-קיו. ולעין במיוחד בעמוד קי"ז, בסוף בד"ה: ואל. על עצם הבעיה הזאת כבר הביאה רחל מרגליות בספרה: אחד היה ישעיהו, את המקורות.
35. עיין לעיל בהערה 8.
36. עיין בהמגיד, מ"ג מנחם אב, תרכ"ו, גליון כ"ט, עמוד: 227, על מקרה המאפיין ביותר את השנאה הגדולה שהיתה מושרשת באצולה ההבסבורגית-תחולית נגד היהודים. ובמאמרי הגדול על ר"א הורוץ - כבהערה 2 - הבאתי את כל הענין.
37. כבישורון, שנת תרכ"ד, מיום ד' י"ב שבט-איזאעליט, שנה הנ"ל, מספר ג', עמ' 29-30.
38. ישורון, שם, עמוד 179, בקטע השני.
39. אני מוסר דבריו בתרגום חפשי, לפי מספר 3, הנ"ל, שבאיזראעליט, עמוד 30.
40. לפי חלוקת הרמב"ם, בפירוש המשניות לסנהדרין פרק חלק.
41. כבהערה 8.
42. גיועניוס היינריך פריעדריך ווילהלם, המורחן המפורסם שכתב תרגום שלם על ספר ישעיה, בשנת 1820 (נולד 3 בפברואר 1786-נפטר 23 באוקטובר 1842).
43. עיין בבכורים, תרכ"ו, מעמד 106 והלאה.
44. כבאיזראעליט, מספר 3, עמוד 31.

45. תולדותיו בבכורים, שם, 89-116. מנהיגם נולד בי"א מרחשון תקנ"ד בדנמרק-נפטר ביום השבת, כ' אדר, תרכ"ה. ועיין שם, 197-199.
46. כבאיראעליט, מספר 3, עמוד 30.
47. ובכדי למנוע אי הבנה במשפט הנוקב הזה, אני מצטט את הטקסט במקורו: (עמ' 30-31) "Ruecksichtlich der messianischen Lehre aber stehen alle Juden auf demselben Standpunkte, nur dass der Eine sich ihn mehr als moralische Person denkt, der Andere hingegen ihm mehr einen personlichen Character beilegt."
48. מספר 6, מיום 10 לפברואר, עמ' 71-72.
49. מצוטט שם בשם ה: "וויצענער צייטונג" (Wiener Zeitung) מספר 12.
50. עיין סיני, חוב' שכה"שכו: הדרום, חוב' י, עמ' 105-133, המגיד, 1870, סוף גליין 28.
51. מכל המקורות רואים שהעדיים הותקפו קשות. מתנגדיהם צעקו ככרוכיה, האם מחלל שבת בפרהסיא נקרא עוד יהודי? האם מומר לדבר אחד, באפן פרינציפיוני, אינו מומר לכל התורה? האם ההבדלים שבין האדוקים והמתקנים אינם יותר מפרטים מההבדלים שבין הקתולים והפרוטסטנטים? במיוחד יצרו להסברת העניינים את ההבדלה האפיינית, שבין יודענחייט וידענשחום, וטענו שהמתקנים המתחרשים אמנם שייכים למסגרת של היודענחייט אך לא למסגרת של היודענשחום. ברור שהפחד הגדול ביותר היה שהיהדות האורתודוקסית שנהנתה עד עכשו מחסותה של הממשלה, תקופה אחרי המשפט הזה.
52. עיין שו"ת חת"ם, חאר"ת, סי' קל"ה, ר"ז, שם, חיר"ד סי' קכח, שלד: שם, חאה"ע, סי' ס"ח וסי' ט"ט (בח"א), וסי' פ"ג (בח"ב). וגם בהשמטות, סימן ר"ו. עיין גם בהסכמת החת"ם לשו"ת חקר הלכה, בתארים שהעניק לחלמידו, עוד בשנת תקצ"ח.
53. התפארו במיוחד בזה, שבשנה שאחריה עלה בידי גרץ לפרסם באותו הלוח, מאמר גדול בן 30 עמוד, על ההתפתחות האמונה במשיח. ועיין בניצייט, 1864, גליין 5: איזראעליט, 1864, בגליין הכפול (17-16) עמ' 205-206.
54. באיראעליט, 1864, גליין 8, עמ' 95-97, נמצאת רשימה של 121 רבנים שהצטרפו למחאה, הרב קוטנא דיבר כבר על 152 רבנים (שם, עמוד 198) ועל 166 (שם, עמ' 349), שמכל זה רואים עד היכן הדברים הגיעו.
55. עיין בבכורים, ב. עמוד 102. ובמאמרי על רבי א' הורוויץ, הנזכר לעיל, הארכתי בזה.
56. את המיסמך הזה מצאתי בבכורים, תרכ"ו, הנ"ל, עמדים 105-106.
57. ע"פ שמות כח יא בשינוי.
58. הוא הגאון רבי שמעון סופר (נולד ביום ב' י"ג טבת תקס"א בעיר פרשבורג - ועלה בטהרה השמימה ביום ב' י"ז אדר תרמ"ג בקראקא). עיין עליו בספר: מכתב סופר

הרקע ההיסטורי לתשובה אחת של ר' שלמה קלוגר ז"ל 177

- וגם ב כתב זאת זכרתי, ניריורק 1957, עמ' 226-240. את כהונתו בקראקא התחיל בשנת תרכ"א (אגרות סופרים, עליו. מכתב י"ט) ושימש שם עד יום פטירתו.
59. לפי במדבר ח ב. 60. דת תורה הקדושה.
61. ע"פ תהילים נ כ. 62. לפי שופטים יח ז.
63. ברשימה שבאיראעליט, מספר 8, נמצא הרב שלמה קליין, מקאלמאר, הרב הראשי לצרפת.
64. שם, נמצאים הרב הילעזום מעיר מעפסלן, והרב הירש מאמסטרדם.
65. לפי ירמיהו יב ח. 66. לפי ישעיה נב י.
67. לפי בראשית יא א. 68. לפי ישעיה ה יט.
69. ע"פ דברים לב כו.
70. וחבל חבל שעורך הבכורים, בהרבה מקומות שם, לא ריסן לשונו וכיוון לפגוע בכבוד הקדוש מאצנו ויתר גדולי הדור.
71. לצערי הרב לא יכולתי להשיג את המיסמך הזה ורק קראתי בבכורים, שם, עמ' 104.
72. לפי מה ששמעתי מהרה"צ מצינשנינוב שליט"א, הכוונה פה היא על הרב ר' אהרן בנו.
73. הרב ישראל הכהן ראפפורט.
74. ר' חנני' יו"ט ליפא מיזלש, בעל שו"ת תפארת יוסף (פרעמיסלא 1869).
75. הרב ר' חיים ראובן, בעל נחלת ראובן (מובא בשו"ת שו"מ מהר"ק, ח"ב, סי' קנ"ה).
76. הגאב"ד דשם היהרב יוסף באב"ד, בעל מנחת חינוך, שנחקל לטרנופול, אחרי ששי"ר עזב את טרנופול ועבר לפראג (בשנת ת"ר), עיין באנציקלופדיה של גלויות, טרנופול, עמוד 263.
77. הרב שלמה קוטנא הגיב קשות על המכתב (עיין איזראעליט 1864, עמ' 197-198), שכנראה נשלח גם אליו. הרב הזה כתב עוד שני מאמרים בענין זה, עיין שם גליין 2 (17-19), גליין 6 (71-73) ובעמ' 262-260.
78. העתקתי מתולדות משפחת פריעדבערג, פסד"מ תרע"א, עמ' 14-16.
79. לפי ירמיהו טו י. וברור שמתכוון למחברו של כתב-מחאה (הרב רע"ה).
80. לפי משלי יא ב.
81. לפי איכה ב ד והרמו ברור בחילופי מלים: קשת-קסת.
82. לפי איכה ג יב.
83. הכוונה לעתון: א י ז ר א ע ל י ט.
84. הכוונה היא מחוסר כבוד אישי.
85. ע"פ במדבר ז ט. לרמו בזה שהוא משבט לוי.
86. במאמרי על הגאון בעל יד אלעזר, הנ"ל, בררתי את תקופת רבנותו בוויען.

87. ע"פ תהלים לט ב. 98. ע"פ הושע ד ז.
 88. שם לט ג. 99. ע"פ תהלים נב ט.
 89. שם כן יא. 100. ע"פ ש"ב כב ב.
 90. בבבלי יומא כג א. 101. כבאיוב ד ב.
 91. תהלים קיט נ. 102. ע"פ איוב כט כב.
 92. ע"פ שרזטים ט טז. 103. האשמה נוראה על חשבון רע"הו.
 93. לפי משלי יז ד, ובבלי סנהדרין ו ב. 104. ביום ד, כ"טבת תרכ"ד.
 94. ע"פ ישעיה ט ו. 105. לפי דברים כב ד.
 95. ע"פ ישעיה לה ח, אך מוזר. 106. ע"פ ישעיה מד יג.
 96. ע"פ ישעיה כה. 107. כבמדבר כא ח.
 97. ע"פ תהלים עד ו.
 108. עיין ישורון, שנה 10, עמ' 221-227, שמתנגדו כעסו עליו מאד על שהשתמש בבטוי הזה, שלדעתם הוא גרם לזה ולא הם.
 109. לפי ש"א כ ו. 112. ע"ליט.בל. 1842, גל' 6, עמר 13-14.
 110. ע"פ שיר השירים ז ה. 113. ע"פ ישעיה לא ד.
 111. ע"פ דברים כו ה. 114. עיין בהערה 108.
 115. עיין בספרא בחוקותי, פרשת ב', פרק ח', אות י"ב, הוצ.אה"וו.
 116. עיין ביד חזקה, ה"ל תשובה ג ט. 117. שם, הלכות מלכים, פ"א.
 118. כל הקטע הזה, שבמרכאות מצוטט ממכתב-מחאה, הני"ל.
 119. ע"פ דברים ה יט. 120. כבבבלי שבת פח א.
 121. עקיצה חריפה (פחדים מצל של פחד, ללא פחד ממש)
 122. עיין, ישורון. שנה 10, עמוד 179, 184, איזראעליט עמוד 50
 123. בפנים כתוב מ ש ו ב ה אבל ברור שצ"ל משובש.
 124. כבתהלים פז א. 126. ע"פ דברים כח טה.
 125. ע"פ שמות יג ז. 127. ע"פ במדבר יז ג.
 128. ע' ישעיה סה ד, בקרי ובכתיב.דניאל א ח.
 129. ע"פ איוב כב כח. 132. ע"פ ישעיה כד יח ומ"ב יב כא.
 130. ע"פ הושע ד ז. 133. ע"פ ש"ב ב כה.
 131. ע"פ יחזקאל ו ט.
 134. ע"פ איוב לא ו, ורב חובל(יונה א ו)תרחי משמע.
 135. עיין לקמן בהערה 158.

136. כבהערה 104. 139. כבהערה 82.
 137. לפי מ"א כ לג. 140. ע"פ אסתר ט כז.
 138. כבישע' לד יא.
 141. מעניין שע"פ ר ב הביטוי למו נמצא ב ש ל י ל הו
 142. כבהערה 122. 148. שמות כג א.
 143. ע"פ איכה ג לו. 149. ויקרא יט טז.
 144. ע"פ תהלים פה יב, בשינוי, 150. פרקי אבות א ו.
 145. ע"פ דברים כט יט, בחיוב. 151. ס,ב ד.
 146. ע"פ במדבר ו יא. 152. שם ד יב.
 147. שמות כ טז. 153. ע"פ אסתר ב כ.
 154. על יחוסו הגדול כתבתי במאמרי הני"ל באריכות, ואסתפק רק להעיר שמצד אביו יחוסו הגיע עד רבנו השל"ה הקדוש, ומצד אמו למשפחת הש"ך ואין בודקים מהמזבח ולמעלה(קדושין עו א).
 155. המספר הוא תרכ"ד, והעקיצה היא שהוא כן מדבר בלשון עמו.
 156. בספר הזכרון למר"ר הגרש"ק מירסקי ז"ל פרסמתי מאמר גדול ומקיף על ראה"ו ולצערי הרב נשמט מהמאמר חלק בלתי נפרד ממנו, והיינו החלק המדבר על יחס אה"ו אל המהר"ץ, וע' ב:משפט לעשוקים, וויען תרמ"ב, עליו.
 157. מכיון שהספר אול מן השוק(י"ל וויען תרכ"ד) אעתיק לקורא את השער, שממנו יבין את מגמת כל הספר:..הוא מאמר הצלה מעקשות פה דוברי עתק נגד הרב הגאון מופת הדור מר"ה אלעזר הלוי הורוויץ נ"י אב"ד ור"מ והרב החכם הגדול המפורסם מר"ה יצחק נח מאנהיימער נ"י דרשן ומגיד משרים בקרית מלוכה וויען יע"א, בענין עדותם, על דבר אחדות אמונת ישראל בזמננו ואופן האמונה בביאת משיח צדקנו באומתנו. הכינוחיו בעניי לכבוד ה' ולכבוד תורתו הקדושה ולומדיה, אה"ו....וועיין בכורים, ח"א, עמ' 197-198.
 158. י"ל בעיר פירטה (פיורדא) ע"י יעקב פוללאק מאייזענשטאד. גם הספר הזה אול מהשוק. אמנם כמעט כל תכנו נמצא בישראל, שנה י"א, 1865, עמר 44-50. עיין גם ב:אפסען אונד עהרליך" (בגלוי ובצדק), מהרב שלמה קוטנא, האלבערשטאד 1864, איך סתר את כל דברי אה"ו ב: נצח ישראל שלו. ומענין לציין שבמ"ע:בן חנניה 1864, גל' 26-27, הופיעה בקורת חריפה על אפסען אונד עהרליך, ורשום שם שאת הבקרת הזאת תרגם הרב דיאמאנט, מפעטשי-ניידורף, מעברית לגרמנית. אך עד מהרה הודיע הרב דיאמאנט מעל עלי האיזראעליט (1864, עמוד 607) שכל זה להד"ם. כמו כן ציין שם שגם הרה"ק ר'הלל ליכטענשטיין מקולומייא לא פירסם שום בקורת על הספר הזה. מדבריו יוצא שגם על הרה"ק ר'הלל הוציאו קול בענין זה(וועיין באיזרא-עליט, 1864, מספרים 22-25, וגם 27, סקירה על נצח ישראל ועל:אפסען אונד עהרליך).
 159. עיין ב: "Sieben Predigten" (שבעה נאומים) מיעלינעק, וויען 1864, שבהם יצא

אגדות מוסלמיות בנושא גן עדן וגיהנם ויחסן לתלמוד ומדרש

מאת משה סוקולוב

א בן כ'לדך, גדול הסטוריוני האיסלאם בימי הביניים מצהיר כי: "בראשית האסלאם ההגדות (בדבר זמן קיומן של העולם וכדומה) היו מבוססות על עדותם של אותם האנשים שהיו קרובים למוחמד, ובמיוחד על אחראיותם של המתאסלמים היהודיים".¹

בשעה שנלאו המוסלמים להסביר את מסתרי העולם הם פנו לשכניהם לעזרה. היות ושכניהם המידיים של מוחמד ועדתו היו יהודים, אין זה מן הנמנע שחלקים ניכרים של האסכולוגיה המוסלמית, כפי שזאת משתקפת במסורת המוסלמית (חדית'), שאולים ושואבים ממעין פולקלור היהודי — האגדה.

מתוך השוואת כמה מתיאורי גן עדן וגיהנם בחדית' ובאגדה בכוונתנו להצביע על השפעתה הכבירה של היהדות על האיסלאם הן בדרך ישירה והן בעקיפין, ר"ל דרך הנצרות.

היות והאיסלאם, כפי ששמה מעיד, דורשת היכנעות מלאה לגורל האלוהי, היא מצאה לנכון להבטיח לנאמניה שכר המתאים למשמעת אותה היא דרשה מהם. באותה המידה היא איימה על הכופרים באיומים נוראים בהתאם לאי-נאמנותם. כתוצאה מכך, פיתחו בעלי החדית' תיאורים מקסימים של גן העדן, שכר המאמינים, ותיאורים מפחידים של הגיהנם — עונשם של הכופרים. כדי לאמת את התיאורים האלה הם נתיחסו לשלשלת (אסנאד) של מסרנים אחראיים שמקורם הסופי הוא הנביא מוחמד וחבריו המידיים (אלאצחאב).

סמכותה של שלשלת זאת ונאמנותן של הרבה מן האגדות המסופרות על ידה, היו נושא לוויכוח חריף בקרב חכמי האיסלאם במאה המוסלמית השלישית. הנוהג לקרוא לנביא להעיד לטובת צד זה או אחר בוויכוח תילוגי נעשה להרגל כה נפוץ עד שנתהוו למעלה משש מאות אלף סיפורי חדית' שהתייחסו אליו או אל אחד ממקורביו.

כדי לסנן את הסיפורים המזוייפים, וכדי למנוע זיופים בעתיד, קבעו חכמי האיסלאם את "מדע החדית'", הוא התהליך שקובע את נאמנותן של ספורי החדית'. המדע הזה אישר את האגדות המהימנות במיעוט הספקות האפשרי, ובכך שימש אמצעי חשוב לקביעת ההלכה המוסלמית בייסוד כללים בסיסיים ושימושיים לאמיתו של נוהג עממי, וליחסו לפסוק בקוראן או להגדה נאמנת.²

כל ההגדות המהימנות מסודרות בקובצים הידועים בתואר "מהימן" (צחיה)

נגד הרבנים שחתמו על מחאת הרב רע"ה. נגד הנאומים יצא הרב הרמן ליפשיץ (איזראעליט, 1864, עמ' 412, ועיין בישורן שנה יא, עמ' 77-88).

160. בח"ב, עמ' 104-105.

161. עיין שם עד סוף עמוד 114, המגמה שם ברורה למדי.

162. בכורים, ח"ב, עמ' 106.

163. באיזראעליט, 1864, מספר 15, עמ' 197-198.

164. עיין ב: Gesammelte Schriften "כרך ד, עמודים 239-253 של רש"ר הירש.

165. ועיין בשו"ת מהר"מ שיק חא"ח סי' ש"ט, שם, חיר"ד סי'ק, של"א.

166. כבהערה 77.

167. איזראעליט, 1864, מספר 3, עמוד 31.

168. שנה 10, עמוד 170.